

A SZENTSZÉK ÚJ KELETI POLITIKÁJA A II. Vatikáni Zsinat IDEJÉN

XXIII. János és a zsinat

„Egy kissé remegve a megrendültségtől, de ugyanakkor szerény elszántsággal elhatározásomat illetően, kettős esemény tervét és szándékát jelentem be előttetek: egy egyházmegyei zsinat megtartását Róma, és egy egyetemes zsinat megtartását a világegyház számára. [...] Ezek szerencsésen elvezethetnek a kánonjogi kódex várva várt *aggiornamentó*jához.”¹

XXIII. János pápa 1959. január 25-én ezekkel a szavakkal jelentette be egy újabb egyetemes zsinat összehívását. A keresztények egységéért tartott imahét végén a Falakon kívüli Szent Pál-bazilika melletti bencés monostorban tartott konzisztóriumon jelen lévő 17 bíborost meglepte a pápa bejelentése. Ezt a meglepetést nem a zsinat gondolata okozta, hiszen már korábban is felmerült a félbeszakadt I. Vatikáni Zsinat munkájának befejezése, vagy egy új zsinat összehívása. A korábbi kezdeményezések, sőt megkezdett előkészítő munkálatok azonban újra és újra elakadtak, mert a kedvezőtlen világpolitikai helyzetben a zsinat megvalósítása csaknem lehetetlennek tűnt.² XXIII. János nem egészen száz nappal megválasztása (1958. október 28.) után tett bejelentése éppen azért érte váratlanul a bíborosokat és a közvéleményt, mert úgy látták: a kedvezőtlen körülmények továbbra is fennállnak. A két szemben álló tömbre osztott világban, a hidegháború és enyhülés jellemezte bizonytalan légkörben nehezen volt hihető, hogy egy idős, és éppen ezért átmenetinek tekintett pápa lenne a megfelelő személy egy ilyen nagy feladat megvalósítására.³

Az új zsinat meghirdetése XXIII. János pápa részéről nem meggondolatlan lépés volt. Jóllehet a rendelkezésre álló források alapján nem rekonstruálható pontosan, hogyan született meg a pápában a döntés, bizalmas utalásaiból nyilvánvaló, hogy lassan megfogalmazódó és fokozatosan erősödő belső meggyőződésből fakadt, amely szervesen kapcsolódott Angelo Giuseppe Roncallinak a pápai szolgálatáról vallott felfogásához.⁴ Ez az alapvetően pasztorális felfogás már megkoronázása alkalmából elmondott beszédében tetten érhető, amikor János evangéliumára (Jn 10,11–18) utalva hangsúlyozta, hogy mindenekelőtt jó pásztor kíván lenni, és hozzátette: „a többi emberi adottság: a tudomány, az éleslátás, a diplomáciai érzék, a szervezőtehetség fontos elemei lehetnek a pápai kormányzásnak, de semmi esetre sem helyettesíthetik a pásztor feladatát.”⁵

A zsinatot meghirdető beszédében éppen Péter utódának kettős lelkipásztori tisztségéből – Róma püspöke és a világegyház főpásztora – kiindulva vázolta egyházmegyeje társadalmi és lelki állapotát, valamint az egyetemes emberiség helyzetét.⁶ Értékelése arról tanúskodik, hogy tisztában volt korának pozitív és negatív jelenségeivel. Látta, hogy az emberiség számára milyen előnyöket jelent a technikai fejlődés, de ugyanakkor az sem kerülte el a figyelmét, hogy a társadalom mindinkább a fogyasztás és anyagiasság foglyává vált; hogy a kényelem és önzés elhatalmasodásával együtt a rend és fegyelem elviselésére való készség is megszűnőfélben volt. XXIII. János mindenestre a világ ezen ellentmondásos jelenségeit úgy fogta fel, mint az „idők jeleit”, amelyek az egyházat válaszdásra és belső megújulásra szölitják fel. Így már az 1959. január 25-i felszólalásában a „lelkek javának távlatában” beszélt a zsinatról, és egyér-

telmüvé tette elsődlegesen pasztorális irányultságát, amikor céljának azt nevezte, hogy legyen „az egész keresztény nép fényforrása, épülése és öröme”.

A pápa fontos kívánsága volt, hogy a zsinatnak elsörendűen pasztorális célja mellett – még ha a zsinatot meghirdető beszédében még nem is szólt erről – ökumenikus dimenziót kölcsönözzön. A *L'Osservatore Romano* által közzétett hivatalos közlemény már úgy fogalmazott, hogy a zsinat „a Szentatyja szándékai szerint nemcsak a keresztény nép épülésére szolgál, hanem egyúttal meghívás is akar lenni az elszakadt közösségek számára az egység keresésére, amelyre a világ minden részén ma annyi lélek vágyakozik”.⁷ Néhány nappal később, január 29-én, a római plébánosokhoz intézett beszédében már maga XXIII. János erősítette meg szándékát, hogy a készülő zsinatnak ökumenikus dimenziót kíván adni.⁸

A zsinat pápa által kezdettől fogva megfogalmazott két fő célja az előkészítés egész időszakában egyre konkrétabb formát öltött. Nem egész fél évvel a zsinat bejelentése után jelent meg a pápa első, *Ad Petri Cathedram* kezdetű enciklikája, melyben XXIII. János ismételten hangsúlyozta, hogy „a zsinat legfőbb célja a katolikus hit fejlődésének előmozdítása, a hívek keresztény életének megújítása, az egyházi fegyelem korunk viszonyaihoz való alkalmazása (*aggiornare*)”.⁹ Hasonlóképpen a zsinat pasztorális jellegét emelte ki az előkészítő bizottságok munkájának megindítása alkalmával 1960. november 14-én elmondott beszédében is, akárcsak a zsinatot meghirdető *Humanae Salutis* kezdetű bulla 1961. december 25-i soraiban, vagy pedig 1962. szeptember 11-i, végül a zsinatot megnyitó beszédében is október 11-én, amikor már Leo Joseph Suenens mechelen-brüsszeli bíboros érsek zsinati tervére támaszkodva a zsinat fő célterületeinek meghatározásakor az *ad intra* és *ad extra* megkülönböztetett alkalmazásával fogalmazta meg a pasztorális célból fakadó feladatokat.¹⁰

A pápa fenti megnyilatkozásaiból egyértelmű, hogy a kezdettől megfogalmazott pasztorális cél számára azt jelentette, hogy a zsinatnak – a korábbi zsinatoktól eltérően – nem különleges tanbeli vagy fegyelmi kérdésekkel kell foglalkoznia, hanem a keresztény élet- és gondolkodásmódnak az egyház által évszázadok óta őrzött és tanított lényegét kell a változó körülmények között közérthető nyelven újrafogalmaznia. XXIII. János szándéka szerint a zsinatnak tehát az átmeneti korszakra kellett választ kínálnia, amennyiben maga is az átmenet zsinataként átségi az egyházat a Trient utáni korszakból – és bizonyos értelemben a másfél évezredes konstantini korszakból – egy olyan új korszakba, amelyet a tanúságtétel és igehirdetés jellemez; feladatát akkor képes betölteni, ha megőrzi a hagyomány lényeges és örök elemeit, amelyek a változó körülmények között is alkalmasnak bizonyulnak arra, hogy növeljék és garantálják az evangéliumhoz való hűséget, ha megvalósítja azt, amit a pápa úgy nevezett: „*Restauratio et renovatio universalis Ecclesiae*”.¹¹

XXIII. János a zsinat másik lényeges céljaként kezdettől a keresztények egységét jelölte meg. Egy ideig ugyanakkor még nem vált világossá, hogy a pápának az ökumenizmusról vallott újszerű felfogása milyen gyakorlati következményekkel jár a zsinatra nézve. Ez a bizonytalanság a pápa 1959 tavaszán elhangzott megnyilatkozásaiban is tetten érhető, amelyekben folyamatosan változó, gyakran korábbi szavainak ellentmondó álláspontot képviselt. Valóban, XXIII. János több beszédében arra utalt, hogy a keresztények egysége a zsinat alkalmával helyreáll, más esetekben ugyanakkor annak a nézetének adott hangot, miszerint a zsinat „nem fogja egyszerre megszüntetni a keresztények közötti megosztottságot”, illetve hogy a zsinat a római egyház „belső” ügye lesz.¹²

XXIII. János a keresztény egységgel kapcsolatos nézeteit először részletebben a június végén megjelent *Ad Petri Cathedram* kezdetű enciklikájában fejtette ki. Az ökumenizmusról szólva a pápa a szokásosnál jobban kiemelte ugyan, hogy az egység milyen szintre jutott el, a történelmi feltételek és az egyház eszkatológikus dimenziója ismeretében ugyanakkor úgy vélte, hogy a teljes egység csak az idők végén valósulhat meg.

A pápák és a kommunizmus

XII. Piusz egész papi-diplomáciai pályafutását a 20. század totalitárius ideológiáival való szembesülés jellemezte. A második világháború – és a náciizmus veresége – után pedig a kommunizmus térnyerése jelentette pápaságának talán legnagyobb kihívását.¹³ A későbbi pápa vatikáni államtitkárként szerzett tapasztalatai és a marxizmus elméletének alapos ismerete nyomán már az 1930-as években meggyőződött arról, hogy a kommunizmus lényegileg ateista, és mint ilyen gyökerében egyházellenes. Később pápaként is azt a nézetet képviselte, hogy a kommunizmus olyan ellentétes világnézetet képvisel, amellyel nem lehetséges és nem is szabad kiegyezni. A Szent Officium 1949-es, a kommunistákkal való bármiféle együttműködést elítélő dekrétuma¹⁴ ezért nemcsak a Kelet- és Nyugat-Európában lejátszódó eseményekre – Mindszenty bíboros elítélésére, a csehszlovák nemzeti egyház létrehozását célzó kísérletre,¹⁵ valamint az olasz és francia kommunista pártok növekvő befolyására – adott konkrét reakció volt, hanem tágabb lelkipásztori célokat is szolgált, amennyiben az egyházat, sőt magát a keresztény civilizációt is fenyegető marxista ideológia veszélyeivel kapcsolatban kívánt a híveknek világos útmutatást adni.

Míg XII. Piusz lelkipásztorként a kereszténység és a kommunizmus közötti kibékíthetetlen elvi ellentétet hangsúlyozta, tapasztalt diplomataként egy *modus vivendi* kialakításának lehetőségét sem zárta ki. Diplomáciai pályafutása alatt szerzett tapasztalatai alapján ugyanakkor világos volt számára, hogy tárgyalni csak akkor szabad, ha a párbeszéd egyenlő felek között folyik, és ha a tárgyalópartner megfelelő garanciákkal igazolja megegyezési szándékának komolyságát. A pápa az 1950-es évek elejétől kezdve ezért két alapfeltételt fogalmazott meg, melyek a békés egymás mellett élés biztosításához szükségesek: a polgári szabadságjogoknak és az egyház szabadságának garantálását.¹⁶ XII. Piusz párbeszédre való készségét jelezte egyúttal az is, hogy alig három évvel a Szent Officium exkommunikációs dekrétumának megjelenése után megnyilatkozásaiban javasolta a „téves és hazug” tanok, illetve az „irgalomra és szeretetre méltó” emberek közötti különbségtételt, és nem a keresztény hittel összeegyeztethetetlen rendszer ellen, hanem elsősorban a béke és az egyes népek földi boldogulása mellett emelte fel a szavát.¹⁷ Egyúttal azt is hangsúlyozta, hogy „a katolikus egyház nem azonosítja magát a nyugati kultúrával; egyébként sem azonosítja magát egyetlen civilizációval sem, hanem kész szövetséget kötni bármely civilizációval”.¹⁸

A pápa a fenti megfontolásokból tehát nem zárkózott el mereven a kapcsolatok elől, amikor 1956-tól a Szovjetunió mind több csatornán keresztül tapogatózni kezdett, de a Szentszék a szovjet közeledési kísérleteket mindaddig csupán taktikai lépésnek tekintette, amíg a rendszer nem adta kézzelfogható jelét annak, hogy az egyházzal szembeni, addig ellenséges magatartása megváltozott. 1956 nyarán XII. Piusz ezért várakozó álláspontra helyezkedett: várta, hogy az együttműködést szorgalmazó szavakat a tárgyalás komolyságát garantáló konkrét tettek is kövessék.¹⁹

Végül a magyar forradalom leverésének, az azt követő megtorlásoknak, majd a magyar egyház újra szoros állami ellenőrzés alá vonásának keserű tapasztalata XII. Piusz szemében azt igazolta, hogy helyesen döntött, amikor habozott elfogadni a Szovjetunió közeledési szándékát. Az események számára azt bizonyították, hogy a különböző fórumokon szorgalmazott dialógusnak nemcsak azért nincsen értelme, mert oly nagy világnézeti szakadék választja el egymástól a két felet, de a gyakorlati kérdésekben való párbeszéd is értelmetlen, hiszen a közeledés Moszkva részéről csupán nyugati befolyásának növelését célzó taktikai lépés, melynek a Szentszék is könnyen játékszerévé válhatott volna. A szovjet politika álságos voltával kapcsolatos újabb tapasztalat végül XII. Piusz keleti politikájának megmerevedését eredményezte: megnyilatkozásában visszatért a korábbi kemény hangvételhez, kizárta a megegyezés lehetőségét, antikommunista egységfront létrehozását szorgalmazta, és negatív módon viszonyult a további szovjet közeledési kísérletekhez.²⁰

XXIII. János megválasztása nem jelentett éles törést a Szentszék kommunizmussal kapcsolatos politikájában. Az új pápa az 1958. december 15-i konzisztórium alkalmával például az elődjére jellemző szóhasználatlal beszélt a szakadástól megosztott kínai egyházzal;²¹ érvényben maradt a Szent Officium 1949-es dekrétuma is, még ha 1959-es²² megújítása kapcsán a Vatikáni Rádió kommentárja arra hívta is fel a figyelmet, hogy az előírást meg nem tartó katolikusoknak már nem kiközösítéssel, hanem csak egyszerű büntetéssel kell számolniuk, és még ha a *L'Osservatore Romano* április 19-i száma is azt sugallta, hogy a dekrétum elsősorban nem Kelet-Európa katolikusaira vonatkozik.²³ Ebben az összefüggésben végül azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Domenico Tardini bíboros – immár államtitkárként – maradt egészen haláláig (1961. július 30.) a Szentszék nemzetközi politikájának irányítója.²⁴

A folytonosság mellett jelentkező újdonságok viszont már kezdettől fogva arra utaltak, hogy az új pápa elődjétől eltérő módon gondolkozott a politikáról általában, és a kommunizmussal szemben folytatandó szentszéki politikáról is.²⁵ A kommunista rendszer irányába békülékenyebb keleti politikának jeleit már XXIII. János első, 1959. június 29-én kelt enciklikájában fellelhetjük. Az *Ad Petri Cathedram* kezdetű dokumentumban ugyan elítélte az igazság ellenségeinek „megvető és ellenséges magatartását”, óvott mindenféle tévedéstől, „mely a lelkekbe hatol és a társadalmi struktúrákba szivárogo”, és arra utasította a keresztényeket, hogy óvakodjanak azoktól a téves véleményektől, amelyeket a Szentszék mindig elítélt.²⁶ Jóllehet az enciklika az egyház társadalmi tanításának XIII. Leó által kifejtett alapelveivel összhangban védelmébe vette a magántulajdont, és kitartott amellett, hogy a társadalmi osztályok megléte megfelel a természeti törvénynek; és jóllehet a kelet-európai egyházakkal kapcsolatban továbbra is használta a XII. Piusz által bevezetett „hallgató egyház” kifejezést, mégis a szentszéki szóhasználatban egészen újszerű jelenségnek tekinthető, hogy a kommunizmussal szemben a pápa megbocsátásról beszélt: „Senkit sem akarunk megsérteni, ellenkezőleg mindenkinek szívből meg akarunk bocsátani, és kérjük Istent, hogy ő is bocsásson meg mindenkinek.”²⁷

XXIII. János pápa új „keleti politikájának” elvi alapját következő, *Mater et Magistra* kezdetű enciklikájában találhatjuk meg. A *Rerum Novarum* 70. évfordulója alkalmából 1961. május 15-én kiadott dokumentumban XXIII. János megismételte ugyan a korábbi pápák kommunizmust és szocializmust elítélő állásfoglalásait, és az enciklika végén a kor nyugtalanító jelenségei között a súlyos keresztényüldözésekről, valamint az üldözök kifinomult barbarizmusáról is említést tett, és elítélte azt a téves véleményt, mely szerint a vallás a haladás akadálya; mégis, amikor a megelőző évtize-

dek radikális társadalmi változásait figyelembe véve újrafogalmazta az egyház társadalmi tanítását, igen közel került az egyenlőség és a béke között alapvető összefüggést, valamint a társadalmi és gazdasági fejlődést az emberi jogok alapfeltételeként hirdető szocialista állásponhoz. A „szocialista tábor” fülének nemcsak az egyenlőség és az igazságosság hangoztatása volt kedves, hanem a fegyverkezési verseny elítélése is. A *Mater et Magistra* ráadásul – bár elismerte a kommunizmus téves jellegét – úgy beszélt róla, mint korának egyik tévedéséről: XXIII. János pápa nem becsülte alá a kommunizmus kihívását, mégis azáltal, hogy a kor többi tévedésével egy sorba helyezve relativizálta jelentőségét, utat nyitott egy újfajta politikai gyakorlat számára.²⁸

XXIII. János – azáltal, hogy a kommunizmus kérdése már nem foglalt el központi helyet felfogásában – a Szovjetunióknak a béke és a fegyverzetcsökkentés érdekében elhangzott javaslatait többé már nem egy olyan stratégia részeként értékelte, amelynek egyetlen célja a Nyugat éberségének kijátszása. Az új pápa ugyanis úgy vélte, hogy egy olyan nemzet, amely az utolsó világháborúban húszmillió embert veszített, biztosan őszintén békére vágyik.²⁹ Ezt a *Mater et Magistra*ban is jelentkező újfajta hozzáállást nagy megelégedéssel fogadták a sztálini időszakhoz képest pragmatikusabb külpolitikát folytató Moszkvában.³⁰ A geopolitikai téren bekövetkezett változásokkal³¹ számoló Nyikita Szergejevics Hruscsov ugyanis az SZKP 1961. októberi XXII. kongresszusán a Szovjetunió fő külpolitikai céljának a „békés egymás mellett élést” tűzte ki. Az új szovjet külpolitikai célok elérését pedig nemcsak az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában jelentkező háborúellenes mozgalmak segíthették elő: a Kreml mindinkább számolt a „Nyugat-ellenes” új pápa által vezetett katolikus egyház támogatásával is.³² Hruscsov már korábban ilyen támogatásnak érezte XXIII. János pápának a berlini fal építése idején kialakult feszült világpolitikai helyzetben tanúsított magatartását.³³ Amikor ugyanis a németek nyugatra szökését megghiúsítani hivatott berlini fal felépítésére (1961. augusztus 12–13.) az amerikaiak az atomkísérletek megújításával feleltek, és nem látszott kizártnak egy újabb háború kirobbanása, XXIII. János pápa az ún. „el nem kötelezett országok” belgrádi konferenciája alkalmából, 1961. szeptember 10-én Castelgandolfóban elmondott beszédében a fegyverzetcsökkentés mellett emelte fel szavát.³⁴

XXIII. János pápának a II. Vatikáni Zsinat meghirdetésével egy időben megkezdett keleti irányú tapogatózásai a zsinat kezdetére meghozták az első eredményeket. A pozitív tapasztalatok és mindenekelőtt az a tény, hogy – szinte az utolsó pillanatban – sikerült elérni a vasfüggönyön túli püspökök legalább részleges zsinati részvételét, megerősítették a pápát abban, hogy a Szentszék fő céljait – az üldözött egyházak helyzetének javítását és az ökumenikus párbeszédet – a várhatóan tartós fennállású kommunista rendszerrel folytatott párbeszéddel lehet elérni.

Miközben a párbeszédre kész új szentszéki keleti politika már évek óta formálódott, elvi alapjainak első megfogalmazására meglehetősen későn, XXIII. János utolsó – a zsinat modern világgal és a kommunizmussal kapcsolatos állásfoglalása szempontjából is különösen jelentős –, *Pacem in terris* kezdetű enciklikájában került csak sor.³⁵ Az 1963. április 11-én közzétett és újszerű módon valamennyi jó szándékú emberhez címzett dokumentum az államok belső békéjének és az egyes országok és népek közötti békés egymás mellett élésének feltételeit tárgyalva szövegezte a kommunizmus kérdéséről. A pápai enciklika – miközben továbbra is hangsúlyozta, hogy helytelen minden olyan világmép, mely az Isten abszolút értékeit és rendet biztosító létét és az ember függőségét elutasítja, és vázolta az Isten elfogadásán alapuló helyes társadalmi rendet, valamint az emberi jogok hangsúlyozásával burkoltan kritizált minden

diktatórikus rendszert – a szentszéki keleti politika három lényeges alapelvét fogalmazta meg.

XXIII. János pápa a rá jellemző induktív, pasztorális szemléletmóddal, a minden emberre jellemző közös emberi méltóság felől közelített a kommunizmus és az egyház viszonyának problematikájához, és ezen az alapon első alapelvként a téves és elítélendő elmélet, illetve az adott elméletet valló emberek közötti különbségtétel szükségességét hangsúlyozta: „Jogos, ha a tévedést mindig megkülönböztetjük attól, aki a tévedést elkövette. [...] Mert a tévedést elkövető ember nem szűnik meg ember lenni, sohasem veszíti el személyi méltóságát, amit ugyanis mindig észben kell tartani. Ezenkívül az ember természetében sohasem szűnik meg a képesség, hogy a tévedéseknek ellenálljon és keresse az igazságra vezető utat.”³⁶

Az enciklikában szereplő második lényeges distinkció a „világ és az ember természetéről, eredetéről és céljáról” szóló helytelen filozófiai tanokat, illetve a filozófiai tanokra visszavezethető gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai célokat követő történelmi mozgalmakat érintette. XXIII. János az egyszer kidolgozott filozófiai-ideológiai rendszerek változatlanágával szemben az ideológia alapján létrejött, de a történelem sodrában élő intézmények esetében ugyanis azt hangsúlyozta, hogy „mivel változandó dolgok körülményein alapulnak, nem lehetséges, hogy ne legyenek azoknak nyakon is kiszolgáltatva”.³⁷

A fenti két distinkció ugyan nem kérdőjelezte meg az egyházi tanítóhivatal kommunizmussal kapcsolatos korábbi elítélő állásfoglalásait, de azzal, hogy immár nem a hagyományos deduktív kategóriák szerint közelített a tévtanok kérdéséhez, elvi alapot biztosított a modern világgal és azon belül a kommunizmussal való párbeszéd – és együttműködés – számára. A tévedés és tévedő személy, valamint a filozófiai nézetek és a történelmi megvalósulás közötti különbségtételtől logikusan következett a vatikáni keleti politika harmadik alapelve, miszerint az ideológiai ellentétek ellenére „akár a gazdasági és szociális kérdésekben, akár kulturális, akár közigazgatás területén”³⁸ nem kell *ab ovo* kizárni az együttműködés lehetőségét.³⁹

Míg XXIII. János elsősorban az egyház és a kommunizmus közötti dialógus lehetőségét megalapozó szempontokat emelte ki,⁴⁰ VI. Pál – azzal együtt, hogy maga is meg volt győződve arról, hogy a pusztá elítélés nem megfelelő válasz a kommunizmus kihívására,⁴¹ és folytatta az elődje által megkezdett keleti politikát – megnyilatkozásaiban árnyaltabban fogalmazott, amennyiben a közeledést akadályozó tényezőkre nagyobb hangsúlyt helyezett. A hangsúlyeltolódás egyik első jele volt, hogy a zsinat második ülészakát megnyitó beszédében XXIII. Jánoshoz hasonlóan ő is kiállt ugyan a modern világgal folytatandó párbeszéd mellett, és – ezen belül – szeretetteljes oda-fordulást szorgalmazott a kommunisták irányába, de nem mulasztotta el a kommunista rendszerek bírálatát sem, amiért a szocialista országok számos püspöke továbbra sem vehetett részt a zsinaton.⁴²

XXIII. János és VI. Pál pápasága között kontinuitás mutatkozott abban, hogy az új pápa 1964. augusztus 6-án publikált *Ecclesiam Suam* kezdetű programadó enciklikájának egyik központi témája a dialógus volt. A dokumentumnak a *Pacem in terris*-nél óvatosabb hangneme – amely a kommunista rendszerek számára csalódást okozott⁴³ – azonban bizonyos mértékű változást jelzett. A Franz König bécsi bíboros érsek által a „dialógus enciklikájának”⁴⁴ nevezett körlevélben VI. Pál az egyház önmagáról alkotott képének bemutatása és az ideális egyházkép megközelítéséhez elengedhetetlen belső megújulás szorgalmazása után különös figyelmet szentelt a világgal folytatandó párbeszéd kérdésének. A pápa által (egyedülálló módon személyesen írta a

dokumentum teljes szövegét)⁴⁵ megfogalmazott tanítás szerint a dialógus egyenesen kötelessége az egyháznak. Apostoli küldetéséből fakad, hogy párbeszéd útján vezesse el az embereket Istenhez, és mindenki irányába nyitott legyen a dialógusra.⁴⁶ VI. Pál számára ugyanis a János-evangélium kijelentéséből – „Mert nem azért küldte Isten a Fiút a világba, hogy elítélje a világot, hanem hogy üdvözüljön általa a világ.” (Jn. 3, 17) – világosan következett, hogy az egyház és a világ közötti párbeszéd „Isten szándéka”, hiszen „a vallás természeténél fogva Isten és ember közötti kapcsolat”.⁴⁷

VI. Pál „a párbeszéd transzcendentális alapjának”⁴⁸ kidolgozásával a XXIII. Jánossal kezdődő nyitás folytatójává vált, az egyház és a kommunizmus közötti párbeszéd gyakorlati lehetősége tekintetében azonban nem volt olyan optimista, mint elődje. A marxizmussal való párbeszédet nemcsak Isten létének tagadása és az ebből fakadó gyakorlatilag áthidalhatatlan elvi ellentétek miatt nevezte az adott időpontban meglehetősen nehéznek, ha nem lehetetlennek, hanem súlyos akadályt látott abban is, hogy hiába próbálja az egyház a világ számára közérthető nyelven megfogalmazni tanítását, a kommunista ideológiai megfogalmazásokban a külső formájukat tekintve azonos fogalmak mögött gyakran egészen eltérő tartalom áll. VI. Pál ezért – jóllehet maga is fontosnak, szükségesnek és (a tanrendszer és a tanokat valló személyek közötti különbségtétellel) elvileg lehetségesnek tartotta a világgal és benne a kommunistákkal való dialógust – a közös nyelv hiányában kérdésesnek nevezte, hogy az adott pillanatban, lehetséges-e a marxista rendszerekkel érdemi párbeszédet folytatni. Valós dialógusra – a XXIII. János által megfogalmazott második alapelv fényében – csak a jövőben látott reményt: „Hadd emlékeztessünk arra, amit boldog emlékezetű elődünk, XXIII. János írt *Pacem in terris* kezdetű enciklikájában, tudniillik, hogy jóllehet az ekként vélekedők tanrendszere már nem változik azt követően, hogy a tanokat kidolgozták és felállították, az irányzathoz tartozók felfogása azonban lépésről lépésre megváltozhat, és komoly változáson mehet keresztül. Ezért reméljük, hogy egykor majd készek lesznek az egyházzal a mainál gyümölcsözőbb párbeszédet kezdeni, amikor nem tehetünk mást, mint helytelenítésünknek és panaszunknak adunk hangot.”⁴⁹

Ez a jövőbe vetett remény tette VI. Pált késszé, hogy „a fájdalmas közelmúlt” tapasztalatai és az ateista marxizmus elvi elutasítása ellenére folytassa a kommunista rendszerekkel megkezdett tárgyalásokat. A pápa egyúttal – mivel nem akart rotani a vasfüggönyön túli egyházak helyzetén – nem tartotta célszerűnek, hogy az *Ecclesiam Suam*ban is felvetett aggályait alátámasztó tényeket minden esetben szóvá tegye. A Domitilla-katakombánál 1965. szeptember 12-én elhangzott pápai beszéd – melyben a dialógus szorgalmazása helyett inkább a világhoz való túlzott hasonulástól óvott – ugyanakkor hűen tükrözi, hogy a pápa dialógussal és az új keleti politikával kapcsolatos kétségei továbbra is megmaradtak.⁵⁰

VI. Pálnak a kommunizmussal folytatható párbeszéd kérdésével kapcsolatos kétségei – közvetve – a *Gaudium et spes* kezdetű zsinati dokumentum végső szövegére is hatással voltak. A pápa ugyanis, jóllehet kezdettől fogva ellenezte, hogy a zsinat ünnepélyesen elítélje az ateista kommunizmust – az *Ostpolitik* gyakorlatában szerzett negatív tapasztalatai nyomán és a szentszéki keleti politikát kritizálók érvei hatására⁵¹ –, megfontolandónak ítélte a *Coetus Internationalis Patrum*⁵² elítélést szorgalmazó előterjesztését. A zsinati kisebbség által szorgalmazott kiegészítés tartalmával szemben nem volt kifogása: a tanítóhivatal korábbi elítélő állásfoglalásaival (*condamnatio*) összhangban az *Ecclesiam Suam* kezdetű enciklikában maga is elítélte (*reprobat*) a marxizmus téves tanítását. VI. Pál a kérdéssel kapcsolatos dilemmáját az 1965. november 15-én Mons. Pericle Felici, a zsinat titkára számára készített feljegyzésben

fogalmazta meg: míg a *Coetus* előterjesztésének elutasítása azt a látszatot keltené, hogy az egyház visszavonja a korábbi elítélő állásfoglalásait, addig az elítélés újbóli ünnepélyes megfogalmazása negatív hatással lehet a kommunista államok katolikusainak sorsára, és egyúttal ellentétes volna a zsinat szellemével is, miszerint „nem érint »politikai« kérdéseket, nem fogalmaz meg anatómiákat, nem beszél a kommunizmusról”.⁵³ A kérdés eldöntésére VI. Pál végül egy szűk körű értekezletet hívott össze a zsinat elnökségének, titkárságának és a dokumentumot előkészítő bizottságnak vezetőivel. Ezen az értekezleten fogadták el végül Felicinek a pápa feljegyzése ismeretében előterjesztett kompromisszumos javaslatát, mely szerint a „kommunizmus” kifejezés használatának kerülésével, a lábjegyzetbe kerüljön a korábbi elítélést megfogalmazó dokumentumokra való utalás.⁵⁴

A szentszéki keleti politika területei

Az egyház és a kommunizmus közötti párbeszéd elvi alapjainak fokozatos kidolgozásával egyidejűleg a II. Vatikáni Zsinat idején a Szentszék új keleti politikája tovább formálódott. Míg az enyhülő nemzetközi légkörben XXIII. János pápa által elindított tapogatózások – a meghirdetett zsinat pasztorális, egyetemes és ökumenikus dimenziójával szoros összefüggésben – elsődlegesen a vasfüggönyön túl élő katolikusok helyzetének javítását és az ortodox egyházakhoz való közeledést célozták, a gyakorlatban szerzett tapasztalatok alapján a II. Vatikáni Zsinat időszakára a keleti politika egy új szemponttal gazdagodott.

A szocialista tömb országaiiban működő püspökök, illetve a moszkvai ortodox megfigyelők zsinati jelenlétének elérése során szerzett tapasztalatok ugyanis ismételen világossá tették: jóllehet az ún. *Ostpolitik* sohasem irányult közvetlenül a Szovjetunió felé,⁵⁵ a szentszéki keleti politika céljainak eléréséhez Moszkván át vezet az út.⁵⁶ Ebből a felismerésből három egymással szorosan összefüggő feladat következett. Mindenekelőtt a Szentszék nemzetközi tekintélyének elismertetésére/növelésére volt szükség. Ennek eléréséhez elengedhetetlen volt továbbá a korábban az Egyesült Államok szövetségi rendszeréhez sorolt Vatikán⁵⁷ függetlenségének és önálló világpolitikai elképzeléseinek markánsabb megfogalmazása, hiszen csak ebben az esetben volt rá remény, hogy minkét fél komolyan veszi.⁵⁸ A Moszkvával való kapcsolatfelvételhez és egy sikeres enyhülési politika kivitelezéséhez végül meg kellett találni azokat a közös témákat, amelyekben mind a Szentszék, mind a szovjet vezetés érdekelt volt.⁵⁹

A Vatikán és a kommunista kormányzatok közötti tárgyalások egyik lehetséges kiindulópontja a gazdasági segítségnyújtás volt. Miután azonban a húszas évek ilyen irányú szentszéki kísérletei sikertelennek bizonyultak, a XXIII. János nevével fémjelzett keleti politika új területeket keresett.⁶⁰

Ugyancsak a két világháború között felmerült már az is, hogy a kapcsolatokat a Szovjetunió nemzetközi elfogadottságra irányuló törekvésére építsék. Az újonnan alakult bolsevik állam számára kétségtelenül komoly eredmény lett volna, ha elnyeri a szentszéki elismerést. A kommunista vezetés azonban nem volt hajlandó arra, hogy biztosítsa az ellentételezéseként kért szabad hitoktatást, vagy legalább engedélyezze a katolikus hierarchia állami jóváhagyással történő utánpótlását, a tárgyalások 1927-re megszakadtak.⁶¹ Később, a második világháború idején hiába jelezte XII. Piusz a Szovjetunió vezetőinek, hogy a Szentszék nem zárkózik el diplomáciai kapcsolatok létesítésétől, Moszkvának ekkor nem állt érdekében semmiféle közeledés.⁶² A helyzet a Sztálin halála után kezdődő nemzetközi enyhülés keretei között kezdett fokozatosan

megváltozni, a szovjet közeledési kísérleteket – mint láttuk – ekkor azonban XII. Piusz kezelte fenntartásokkal. XXIII. János volt az, aki – többek között a Hruscsovtól 1961. november 15-én kapott születésnapjához jókívánságok nyomán – ismét fokozottabban számolni kezdett a Szovjetunió nemzetközi tekintélyre irányuló törekvésében rejlő lehetőségekkel. Ez a törekvés ráadásul egybeesett XXIII. János, majd VI. Pál azon törekvésével, amely – a *sollicitudo omnium ecclesiarum* teológiai alapelvének érvényesítésére⁶³ – a Szentszéknek a nemzetközi életben betöltött korábbi szerepének visszanyerését, de legalábbis új távlatok nyitását célozta.⁶⁴

A nemzetközi tekintély növelésének közös – bár eltérő motivációból fakadó – igénye megfelelő keretet biztosíthatott a Vatikán és Moszkva közeledéséhez, azonban önmagában túl elvont terület lett volna a közvetlen kapcsolatfelvételhez. A gyakorlati együttműködés elsődleges színterévé ezért a nemzetközi béke biztosítása vált. A „békeharc” ugyan már régóta szerepelt a kommunista rendszerek propagandájában, és a Hruscsov által 1961-ben meghirdetett békés egymás mellett élés politikája – objektív jogi és etikai alapok híján – szintén inkább üres szavak szintjén maradt,⁶⁵ a mindent elpusztítani képes atomháború eshetősége a Szovjetuniót is egy világméretű konfliktus elkerülésére ösztönözte. Ezt pedig XXIII. János, majd – a marxista dialektika által használt szavak többértelműségéből fakadó nehézségeket hangsúlyozó – VI. Pál is megfelelő garanciának tekintette a nemzetközi béke érdekében való együttműködéshez.

A konfliktusok békés eszközökkel történő megoldásának szorgalmazása XXIII. János előtt is fontos helyet kapott a pápák tanításában. XII. Piusz béke ügyében tett megnyilatkozásai azonban – különösen a hidegháború légkörében – nem váltottak ki világméretű visszhangot, mivel a szocialista tömb a Szentszék egyértelműen a Nyugat és az Egyesült Államok politikája kiszolgálójának tartotta. XXIII. János tehát valójában nem abban hozott újat, hogy a bipoláris világban az egyház működése szempontjából különös fontosságúnak ítélte, és pápaságának egyik prioritásává tette a nemzetközi béke védelmezését,⁶⁶ hanem abban, hogy elődjétől eltérő, pasztorális szemléletű, elítélő megfogalmazásokat kerülő hangvétele kézzelfoghatóbbá tette a Szentszék blokkok feletti pártatlanságát (*imparzialità*), ami egyébként az első világháború óta a vatikáni politika kulcsfogalma volt.⁶⁷ XXIII. János pápa habitusa mellett a Szentszék béke érdekében tett megnyilatkozásainak pozitív fogadtatásában ezentúl döntő szerepe volt a nemzetközi közvélemény és politikai légkör balatolódásának is.⁶⁸

A XXIII. János által használt új hangnem sikerességét – a Szentszék blokkokfelettségének elismerését és nemzetközi tekintélyének megnövekedését – jelezte, hogy mindkét szuperhatalom elfogadta a pápának a kubai rakétaválság megoldásában játszott közvetítő szerepét.⁶⁹ Amikor ugyanis a Kubában kiépített, szovjet atomrakéták kilövésére alkalmas indítóállványok felfedezésére John Fitzgerald Kennedy elnök 1962. október 22-én a szigetország haditengerészeti blokádnak alá helyezésével válaszolt, és egyúttal bejelentette, hogy egy Kubából induló esetleges támadásra úgy fognak reagálni, mintha az a Szovjetunióból indulna, komolyan felmerült egy új, immár nukleáris háború kirobbanásának veszélye. Ez ugyan sem Moszkvának, sem Washingtonnak nem állt érdekében, az adott körülmények között azonban az egyik fél számára sem tűnt lehetségesnek, hogy komoly presztízsvesztés nélkül visszakozzon. Ebben a pathhelyzetben vetette fel a szovjet és amerikai tudósok és újságírók massachusettsi Andoverben, a Phillips Academyn ülésű konferenciáján megfigyelőként részt vevő Felix A. Morlion, a római Pro Deo egyetem rektora – aki a második világháború alatt már kapcsolatban állt az amerikai hírszerzéssel⁷⁰ –, hogy egy pápai felszó-

lalás segíthetne a válság megoldásában. A közvetítő szerepre az egyre mélyülő krízist aggodalommal figyelő XXIII. János is késznek mutatkozott, amennyiben biztosítékok kap arra, hogy közbelépése mindkét fél részéről kedvező fogadtatásra lel. Miután pedig az andoveri konferencia résztvevői útján tájékozódott Kennedy és Hruscsov pápai közvetítésre vonatkozó pozitív hozzáállásáról, hozzálátott a terv kivitelezéséhez.

Október 24-én – mintegy a terepet előkészítendő – portugál zarándokok előtt elmondott beszédéhez fűzött egy rövid kiegészítést, melyben azokat az állami vezetőket méltatta, „akik keresik a találkozás lehetőségét annak érdekében, hogy elkerüljék a háborút és egy kis békét biztosítsanak az emberiségnek”.⁷¹ Október 25-én délben azután francia nyelvű rendkívüli rádióüzenetben fordult „valamennyi jó szándékú emberhez”, és a béke megőrzésére szólított fel. Az előzőleg az Egyesült Államok és a Szovjetunió római követségére is eljuttatott hivatalos pápai üzenet – Kennedy és Hruscsov nevének említése nélkül – arra hívta fel a világ kormányait, hogy „hallják meg az emberiség kiáltását” és „a béke megőrzése érdekében tegyenek meg mindent, ami hatalmukban áll”.⁷²

Vitatható ugyan, mekkora volt a pápai üzenet tényleges szerepe a válság megoldásában,⁷³ jelentősége a Szentszék nemzetközi súlyának növekedése szempontjából semmi esetre sem volt elhanyagolható. A pápa közbelépésének előzetes jóváhagyása – ha nem szorgalmazása⁷⁴ –, majd visszhangja egyértelműen azt mutatja, hogy immár mindkét szuperhatalom elismerte a Szentszék erkölcsi tekintélyét és blokkokfelettségét. A vatikáni keleti politika jövője szempontjából különösen az a tény tekinthető jelentőségteljesnek, hogy a *Pravda* – az SZKP hivatalos lapja! – is teljes cikket szentelt a pápa üzenetének.⁷⁵ Ezáltal újabb perspektíva nyílt a szovjet–vatikáni kapcsolatokban.

A Szentszék Kreml szemében is növekvő tekintélye mindazonáltal XXIII. János pápasága idején kifejezetten a pápa személyéhez kapcsolódott. Ez a személyes jelleg jellemezte a Hruscsov és a pápa közötti 1962. karácsonyi üzenetváltását.⁷⁶ Ugyancsak XXIII. János személyének szóló gesztusként értékelhető, hogy az orosz ortodox zsinati megfigyelők, illetve a Kennedyhez közel álló amerikai újságíró, Norman Cousins közbenjárására Hruscsov végül hozzájárult Joszip Szipij lembergi görög katolikus érsek szabadon bocsátásához.⁷⁷ Hasonlóképpen kifejezetten személyes vonatkozású volt a Balzan-békédj odaítélése XXIII. Jánosnak.⁷⁸

Az első – informális – szovjet–vatikáni találkozó sem csupán azért kapcsolódott elsődlegesen a pápa személyéhez, mert a Balzan-békédj átadása kapcsán Rómában tartózkodó Alekszej Adzsubej és felesége, Rada Hruscseva számára biztosított magánkihallgatás a pápa – a kúria fenntartásai ellenére meghozott – személyes döntése volt. Hruscsov vejének 1963. március 12-én, egy milánói sajtókonferencia keretében elhangzott szavai is arra utalnak, hogy kimondottan a katolikus egyházfőnek a béke ügyében tett nyilatkozatai nyomán kezdte a szovjet vezetés a „nem csupán vallási központnak, hanem politikai tényezőnek” tartott Szentszékot a nemzetközi politikai élet fontos szereplőjének tekinteni.⁷⁹

A Szentszék tekintélye a *Pacem in terris* kezdetű enciklika kiadásával és az új *Ostpolitik* keretében a közép-európai államokkal 1963 tavaszán megindított tárgyalásokkal kezdett függetlenedni XXIII. János személyétől. A nemzetközi béke feltételeit taglaló – a II. Vatikáni Zsinat első ülészakán kialakult többség által helyeselt – tanítóhivatali megnyilatkozást ugyanis már nem lehetett pusztán a pápa személyes álláspontjának tekinteni. A megkezdett kétoldalú tárgyalások pedig szükségszerűen magukkal hozták az Államtitkárság fokozottabb bevonását.⁸⁰ A formálódó új szentszék-

ki keleti politika mindazonáltal továbbra is nagymértékben összekapcsolódott XXIII. János alakjával, így nem csoda, hogy 1963. június 3-án bekövetkezett halála után az egyházon belül és kívül várakozással tekintenek a megválasztandó új pápára: vajon folytatni fogja-e a megkezdett politikát.

Némiképp paradox módon a Szentszék nemzetközi tekintélyének függetlenebbé válását a pápa személyétől részben éppen az segítette elő, hogy az újonnan megválasztott VI. Pált a kommunista vezetők némi fenntartással fogadták.⁸¹ Az új egyházfő elődjétől eltérő habitusa és a személyes csatornák keresése helyett a hagyományos szentszéki diplomácia eszközeit előnyben részesítő tevékenysége nyomán ugyanis a világpolitika tényezői nem annyira személyes varázsa miatt, mint inkább a Szentszék elsőszámú képviselőjeként keresték vele a kapcsolatot.

A másik oldalon maga VI. Pál is a Szentszék „intézményes” jelenlétét szorgalmazta a nemzetközi politikai életben.⁸² Ennek kiemelkedő eseménye volt a zsinat negyedik ülészaka alatt, 1965 októberében az ENSZ-ben tett látogatása. A pápa megjelenése az ENSZ közgyűlésén önmagában is a nemzetközi szervezet nemzetek feletti egyetemes szolgálata és a katolikus egyház – blokkok feletti – egyetemes szolgálata közötti analógiát húzta alá. VI. Pál közgyűlés előtt elhangzott beszéde pedig tovább erősítette ezt a hatást.⁸³ Bevezető szavaiban egyrészt azt hangsúlyozta, hogy a Szentszék nem kíván az ENSZ kompetenciájába tartozó evilági kérdésekbe beavatkozni, hanem az egész emberiséghez szóló egyetemes üzenet közvetítőjeként csupán a saját eszközeivel kíván hozzájárulni a világszervezetnek az emberiség érdekében végzett szolgálatához; másrészt pedig a háborúk halottainak és túlélőinek, valamint a világ szegényeinek nevében szólva egyszerre mutatkozott a Kelet és Nyugat, illetve az Észak és Dél közötti ellentétek felett álló dialógus-partnernek.

A pápa felszólalása az ENSZ közgyűlésén egyúttal arra is lehetőséget kínált, hogy a szentszéki keleti politika Moszkva felé irányuló központi elemének, a Vatikán béke és fegyverzetcsökkentés melletti elkötelezettségének hangot adjon. VI. Pál – XXIII. János nyomdokain haladva – nem elégedett meg a béke megőrzésének szorgalmazásával. A formálódó, modern világ felé nyitott katolikus állásponttal – és a *Pacem in terris*-ben lefektetett elvekkel – összhangban egyenesen az államok együttműködését tartotta kívánatosnak. Az együttműködés egyik lehetséges területeként a nemzetközi élet két legégetőbb problémájának: a „harmadik világban” növekvő szegénység és éhínség, valamint a fegyverkezési verseny korlátozásának együttes megoldására bombayi útja során tett javaslatát is megismételte. Az éhezők megsegítésére egy olyan nemzetközi pénzalap létrehozását tartotta kívánatosnak, amelyet a fegyverzetcsökkentés következtében felszabaduló összegekkel kellene feltölteni.⁸⁴

VI. Pál washingtoni útja továbbá a szovjet–vatikáni kapcsolatokban is komoly előrelépést jelentett. A pápa ugyanis az ENSZ-ben tett látogatása során Andrej Gromiko szovjet külügyminiszterrel is megbeszéléseket folytatott. A nemzetközi politika fő kérdéseit érintő találkozóan elsődleges jelentősége abban állt, hogy ez volt az első alkalom, amikor hivatalban lévő magas rangú szovjet politikus találkozott a katolikus egyházfővel.⁸⁵ A megbeszélésen ugyanakkor a felek nem érintettek kifejezetten egyházpolitikai kérdéseket, így csupán közvetetten szolgálták a szentszéki keleti politika elsődleges célkitűzéseit, amennyiben a Vatikán és Moszkva között létrejövő közvetlen kommunikációs csatorna a szovjet érdekszférában élő katolikusok sorsát érintő kérdések megvitatásának távlati lehetőségét teremtette meg.⁸⁶

VI. Pál ENSZ-közgyűlés előtt elmondott beszéde végül hatással volt a II. Vatikáni Zsinat munkájára is, amennyiben a 13-as schéma utolsó fejezetének vitatott

kérdéseihez kínált szempontokat és kritériumokat. A modern világ és a katolikus egyház kapcsolatát bemutató pasztorális konstitúció így nem csupán a kommunista kormányokkal megkezdett kétoldalú kapcsolatok alapjait fektette le az egyháznak az ateista kommunizmushoz fűződő viszonyának tisztázásával, hanem a *Gaudium et spes* a háború és béke kérdésre vonatkozó tanítása elméleti bázist nyújtott a szentszéki keleti politika itt tárgyalt nemzetközi dimenziójának továbbfejlődéséhez is. Ráadásul az a tény, hogy az egyháznak a formálódó *Ostpolitik* szempontjából jelentős kérdésekkel kapcsolatos álláspontját a II. Vatikáni Zsinat egy dokumentuma is kifejtette, elősegítette a Szentszék nemzetközi tekintélyének a mindenkori pápa személyétől való függetlenebbé válását.

A Szentszék fokozottabb részvétele a nemzetközi politikában és ezzel együtt határozott fellépése a béke megőrzéséért – mint jeleztük – a konkrét pasztorális kérdések megoldására tett lépések logikus következménye volt. A II. Vatikáni Zsinat meghirdetéséhez szorosan kapcsolódó egyik ilyen terület az ökumenizmus volt. A katolikus egyház XXIII. János pápa által kezdeményezett ökumenikus nyitásának szükség-szerű eleme volt a kapcsolatfelvétel az orosz ortodox egyházzal. Az ökumenizmus tágabb keretein belül az ortodox–katolikus párbeszéd ugyanis elképzelhetetlen volt az ortodoxián belül jelentős súlyt képviselő moszkvai patriarkátus mellőzésével.⁸⁷

Az első közvetlen kapcsolatfelvételre 1962 júliusában került sor. Az Egyházak Ökumenikus Tanácsának ülésén a Vatikán képviselőjében, megfigyelőként részt vevő Johannes Willebrands, a Keresztény Egységtitkárság titkára felvetésére Nikodém (Rotov), Jaroszlavl érseke, a moszkvai patriarkátus külügyekért felelős vezetője nem zárkózott el attól, hogy megfigyelőket küldjenek a II. Vatikáni Zsinatra. Az ortodox főpap ugyanakkor egyértelművé tette: nem kizárólag az egyház döntésétől függ a részvétel lehetősége. Ebben az összefüggésben kapcsolódott össze a kommunizmus elítélésének kérdése az orosz megfigyelők jelenlétének kérdésével. Az orosz patriarkátus megfigyelőinek részvétele csak azt követően vált lehetővé, hogy előbb Nikodém és Eugène Tisserant bíboros, a bíborosi kollégium dékánjának metzi találkozóján, majd Willebrands 1962. szeptemberi moszkvai útja során a katolikus egyház – közvetetten – megfelelő biztosítékot nyújtott a Kremlnek, hogy a zsinat tartózkodni fog a kommunizmus nyílt elítélésétől.⁸⁸

A moszkvai patriarkátussal kiépített kapcsolatok azonban nem csak a zsinat és a katolikus egyház ökumenikus kapcsolatainak sikere szempontjából voltak jelentősek a Vatikán számára. XXIII. János és Adzsubej alkalmi találkozását leszámítva egészen VI. Pál és Andrej Gromiko szovjet külügyminiszter 1965. októberi találkozásáig Moszkva és Róma között az ökumenikus kapcsolatok jelentették az egyetlen folyamatosan működő csatornát.⁸⁹ Az elsődlegesen a közép-európai, katolikus többségű államok irányában jellemző szentszéki diplomáciai érintkezések hiányában ugyanis csak a II. Vatikáni Zsinat és a különböző ökumenikus találkozók biztosítottak állandó – közvetett – kapcsolatot a szovjet vezetés és a Vatikán között.⁹⁰ A Szentszék XXIII. János és VI. Pál pápasága idején ezért különös súlyt helyezett a moszkvai patriarkátushoz fűződő viszony ápolására: az ökumenikus kapcsolatok kiépítésével igyekezett támogatni a Szovjetunióban nehéz körülmények között működő legnagyobb keresztény felekezetet, és a jó viszony érdekében esetenként – mint például az ukrán görög katolikusok esetében – a katolikus érdekek háttérbe helyezésére is készen állt.⁹¹

A lelkipásztori indíttatású szentszéki diplomácia mindenkori elsődleges célja természetesen a katolikus egyház egységének megőrzése és a hívek érdekeinek védelme volt.⁹² A mindenkori vatikáni keleti politika motivációja sem volt más, minthogy a

Szentszék igyekezett javítani a kommunista uralom alá került egyházak helyzetén. Ezt a törekvést XXIII. János pápa kapcsolta össze a zsinat meghirdetésével. Felismerte ugyanis, hogy a megfelelő lépések megtételéhez mindenekelőtt ismét meg kell teremteni a közvetlen kapcsolatfelvétel lehetőségét a másfél évtizede csaknem teljesen elszigetelt helyi egyházakkal. Szándéka kezdettől fogva az volt tehát, hogy – akár kompromisszumok árán is – megkísérelje biztosítani ezen országok püspökeinek zsinati jelenlétét.⁹³

A közvetlen kapcsolatok helyreállítása a „vasfüggönyön” túli püspökökkel, illetve rajtuk keresztül a helyi egyházak helyzetére vonatkozó, meglévő információk kiegészítése és pontosítása csak a további lépések előfeltételét jelentette. A második fázisban, ugyancsak a helyi püspökök részvételével került sor az egyházat érintő legfontosabb megoldandó kérdések listájának összeállítására. A későbbiek során azonban a helyi püspökök szerepe elhalványult: mivel ugyanis a kommunista egyházpolitika az egyház belső életére vonatkozó ügyekbe is közvetlenül beleszólt, a szentszéki keleti politika irányítói előtt is nyilvánvalóvá vált, hogy érdemi tárgyalásokat nem lehet a püspökök közvetítésével lefolytatni, hanem közvetlen találkozásokra van szükség a Vatikán és az adott ország képviselői között. A megkezdett kétoldalú tárgyalások folyamán pedig a helyi püspökök szerepe rendszerint tanácsadásra, információszolgáltatásra korlátozódott.⁹⁴

A kétoldalú megbeszélések elsődleges témakörét valamennyi állam esetében a hierarchia kiegészítése, a megüresedett püspöki székek betöltése jelentette. A Szentszék ugyanis a katolikus egyház küldetésének megfelelően mindenekelőtt a szentségek kiszolgáltatását, a hívek lelkipásztori ellátását igyekezett biztosítani – akár kompromisszumok árán is. A tárgyalások másik fontos témája az egyház szabadságának kérdése volt. Ebben az összefüggésben az egyházkormányzás, a Rómával való kapcsolattartás, a papnevelés és a hitoktatás szabadsága mellett a püspökök és papok állami eskütételének, a papi békemozgalomnak és a szerzetesrendek engedélyezésének kérdése szerepelt a napirenden. Ugyancsak ebbe a témakörbe tartozott továbbá a bebörtönzött vagy akadályozott püspökök és papok helyzetének rendezése is. A konkrét egyházi ügyekhez kapcsolódóan végül nemzetközi kapcsolatokat érintő kérdések is szóba kerültek, mint a pápai képviselő felállításának lehetősége, vagy az egyházmegyéek határainak a második világháború utáni államhatárokhöz igazítása.

A lelkipásztori indíttatású szentszéki keleti politika elvben valamennyi kommunista uralom alá került egyház helyzetének javítását célozta. A gyakorlatban azonban ennek megvalósítása kezdetben teljesen kivitelezhetetlennek bizonyult a Szovjetunió területén – Ukrajna, Belorusszia és Lettország katolikusai esetében –, akárcsak azon államok esetében, amelyek nem engedélyezték püspökeiknek, hogy részt vegyenek a II. Vatikáni Zsinaton. Az új *Ostpolitik* megindítására így először Jugoszlávia, Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország, Kelet-Németország és – különleges módon – Litvánia⁹⁵ irányába nyílt lehetőség. A Szentszék lépéseit ugyanakkor ezen országok esetében is jelentős mértékben befolyásolták a helyi sajátosságokból fakadó szükségletek.⁹⁶

Tito Jugoszláviája a szocialista tömbön belüli önállósága miatt volt különleges, ami egyúttal a katolikus egyház viszonylagos szabadságában is tükröződött. Lengyelországot a katolikus egyház különleges társadalmi beágyazottsága és ebből fakadó ereje miatt nem lehetett más országok helyzetével összehasonlítani, ráadásul ilyen körülmények között a szentszéki közbelépés sem tűnt olyan sürgetőnek. A protestáns környezetben működő kisebbségi keletnémet egyház pedig viszonylag kisebb mérték-

ben volt kitéve az állami szervek elnyomásának, ráadásul püspöki székhelyeinek egy része nyugati területre esett, ami ugyancsak növelte mozgásterét.

Az egyház helyzetének javítása Csehszlovákiában, Magyarországon és Litvániában látszott égető fontosságúnak.⁹⁷ Ezen államok hozzájárulása ugyanakkor, hogy a püspökök egy része – illetve Litvánia esetében néhány pap – kiutazhatott a zsinatra, reményre adott okot. Nem véletlen tehát, hogy a Szentszék előbb ezen püspökök közvetítésével, majd a zsinat első ülészsaka után saját diplomatáin keresztül Budapest és Prága irányába tette meg az *Ostpolitik* első lépéseit.⁹⁸ Litvánia végül azért maradt ki a sorból, mert a korábbi remények ellenére az első ülészsakon részt vevő papok útján küldött szentszéki kapcsolatfelvételi kísérletre nem érkezett válasz. A cseh és magyar esetben tapasztalt sok kezdeti hasonlóság ellenére a tárgyalások végül Magyarország esetében vezettek előbb – 1964-ben – részsikerhez.

A szentszéki keleti politika a zsinat után

VI. Pál pápa, miközben ismételten hangsúlyozta, hogy a kommunista ateizmus és a kereszténység tanai összeegyeztethetetlenek, a zsinat tanításával összhangban kitarzott amellett, hogy az egyháznak minden területen párbeszédre kell lépnie a modern világgal. A vasfüggönyön túli egyházak helyzetének javítására irányuló szándékon és a korszak olasz belpolitikai erőviszonyainak figyelembevételén túl ez a dialógus melletti elkötelezettség is fontos szerepet játszott abban, hogy VI. Pál folytatta a kommunista rendszerekkel a zsinat időszakában megkezdett párbeszédet.⁹⁹

A szocialista tömbbel politikai síkon folytatott dialógus – a szentszéki keleti politika – fő célkitűzései a zsinat után sem változtak. Az 1960-as évek második felére, részben a II. Vatikáni Zsinat tanítása és a pápai megnyilatkozások, részben pedig az *Ostpolitik* gyakorlata nyomán, a Szentszéknek sikerült változtatnia azon a képen, amely az egyházat a nyugati érdekek elkötelezett kiszolgálójaként tüntette fel. A tanbeli és a gyakorlati dialógus közötti különbségtétel, valamint a szentszéki keleti politika rugalmassága mögött a szocialista országok vezetői „ideológiai fellazítást” célzó taktikai lépést sejtettek,¹⁰⁰ a „békés egymás mellett élés” ideológiája jegyében mégis mind nagyobb készséget mutattak a közös érdekek mentén való pragmatikus együttműködésre. Ez az együttműködési készség különösen kézzelfogható módon nyilvánult meg 1969. március 31-én, amikor Magyarország római követe hivatalosan átnyújtotta a Vatikán képviselőjének a Varsói Szerződés országainak 1969. március 17-én kelt felhívását, és ezzel a Szentszék is meghívta a tervezett európai biztonsági és együttműködési konferenciára.¹⁰¹

A Vatikánban tisztában voltak azzal: a meghívás elődjegesen annak köszönhető, hogy a Szovjetunió és szövetségesei a Szentszék erkölcsi tekintélyével akarták alátámasztani azt a kezdeményezést, amellyel valójában csak a béke melletti elkötelezettségük őszinteségét kívánták demonstrálni, és a súlyosbodó gazdasági helyzet orvoslására nyugati gazdasági kapcsolataikat kiszélesíteni. A Szentszék mégis a meghívás elfogadása mellett döntött, mert úgy ítélte meg: a részvétel a nemzetközi konferencián fontos célkitűzéseinek megvalósításához biztosít kitűnő lehetőséget. Azzal, hogy teljes jogú tagként hívták meg az értekezletre, mindenekelőtt a Szentszék nemzetközi pozíciója erősödött. A részvétel ugyanis segített tisztázni a Szentszék nemzetközi jogi státuszát és eloszlalni azokat a kétségeket, amellyel a múltban a Szentszék diplomáciai tevékenységére tekintettek. Tekintettel ugyanis a nemzetközi közösség többi jogalanysággal fenntartott viszony sajátos jellegére, korábban sokan úgy vélték, hogy a Szent-

szék csupán korlátozott nemzetközi jogalanyisággal bír. A részvételt a Vatikánban a kedvező nemzetközi jogi következményeken túl politikai szempontból is gyümölcsözőnek találták. Azzal ugyanis, hogy a szocialista országok kormányai is a konferencia teljes jogú tagjának ismerték el a Szentszékét, még ha nem is álltak vele diplomáciai kapcsolatban, *de facto* a nemzetközi jog alanyaként tekintettek rá. Ezzel pedig azt is elfogadták, hogy a Szentszék az egyház sajátos küldetésének megfelelően a nemzetközi politikai életben érvényesítse érdekeit.¹⁰²

A meghívás elfogadásában fontos szerepet játszott továbbá a II. Vatikáni Zsinat során kidolgozott új egyházkép és társadalmi tanítás. Különösen a *Gaudium et spes* kezdetű lelkipásztori konstitúció második részének a béke védelméről és a népek közösségének erősítéséről szóló ötödik fejezete, amely kiemelkedő figyelmet szentel a nemzetközi közösség ügyének, működésének és a nemzetközi szervezetek céljának, és leszögezi: az egyháznak „mindenképpen jelen kell lennie a nemzetek közösségében, hogy támogassa és ösztönözze az együttműködést az emberek között, mégpedig mind hivatalos intézményei által, mind valamennyi keresztény – nem uralkodni, hanem kizárólag mindenkinek szolgálni akaró – odaadó és őszinte munkálkodása által”.¹⁰³

A meghívás elfogadása mellett szölt végül az is, hogy a Szentszék egyetértett a konferencia célkitűzésével, miszerint a béke megőrzéséhez nem elegendő az erőegyensúly fenntartása. Ezen az alapon a béke ügyét nem kizárólag politikai, hanem erkölcsi és emberi dimenziójában is szemlélő Vatikán lehetőséget látott arra, hogy keleti politikájának elsődleges célkitűzését, a „vasfüggönyön” túli keresztények helyzetének javítását is előmozdítsa. A Szentszék képviselőinek ezen cél érdekében a tárgyalások során kifejtett érvelését a II. Vatikáni Zsinat *Dignitatis humanae* kezdetű deklarációjában megfogalmazott, vallásszabadsággal kapcsolatos tanítása alapozta meg. Az egyes embert és a közösséget egyaránt megillető vallásszabadságnak az emberi személy méltóságában megalapozott alapvető emberi jogként történő definiálása tette ugyanis lehetővé, hogy a szentszéki diplomaták a béke és biztonság kérdésének emberi és erkölcsi vonatkozásáról valamennyi tárgyalófél által elfogadott, jogi nyelvezettel szólhattak. Így hatékonyan tudtak érvelni a „vasfüggönyön” túli katolikusok szempontjából (is) alapvető jelentőségű lelkiismereti és vallásszabadság biztosítása, valamint a béke és biztonság között fennálló szoros összefüggés mellett.¹⁰⁴

A Szentszék el tudta érni, hogy a helsinki záróokmány „dekalógusának” hetedik, az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok tiszteletben tartásáról szóló alapelve kifejezetten utal arra, hogy a szabadságjogok az „ember veleszületett méltóságából fakadnak”, megtartásuk – a gondolat, a lelkiismeret, a vallás és a meggyőződés szabadságát is beleértve – „a béke lényeges elemét” képezi, és hogy az aláíró államok kötelezettséget vállaltak a vallásgyakorlás közösségi formáinak tiszteletben tartására is.¹⁰⁵ Az Helsinkiben elfogadott dokumentum az emberi jogok filozófiai megalapozottsága tekintetében ugyan előrelépést jelentett, jogi vonatkozásban azonban nem tartalmazott lényegi újdonságot a nemzetközi szerződésekben korábban már kodifikáltakhoz képest; sőt azoknál alacsonyabb rangú okmány volt, amennyiben nem nemzetközi szerződés, hanem politikai kötelezettségvállalásokat tartalmazó egyezmény volt, és nem eredményezett tényleges változást a „szocialista törvényesség” gyakorlatában.¹⁰⁶

A záróokmányban vállalt kötelezettségek rövid távon éppen a Szentszékét hozták nehéz helyzetbe. A vatikáni keleti politika ugyanis hamarosan azzal a dilemmával találta magát szemben: ha nem támogatja a helsinki dokumentum nyomán kialakuló, alulról jövő emberi jogi mozgalmakat, azt kockáztatja, hogy nem talál kapcsot

latot az újonnan színre lépő politikai erőkhöz; ha azonban nyíltan mögójük áll, az uralkodó rendszerhez fűződő kapcsolatai és a dialógus folytatásának lehetősége kerül veszélybe.¹⁰⁷ Helsinki így, miközben a zsinat meghirdetésével egy időben megkezdett új, a kommunista rendszerrel folytatott párbeszédre építő szentszéki keleti politika csúcspontját jelentette, egyúttal a II. Vatikáni Zsinatot megelőző időszakra jellemző tézis-hipotézis kereteiben gondolkozó, hagyományos szentszéki diplomácia korlátait is megmutatta. Helsinkiben ugyanakkor a vatikáni keleti politika következő, a II. Vatikáni Zsinat vallásszabadságról szóló tanítására építő periódusának alapjai is feltűnnek. Az a tény, hogy a helsinki konferencia során a Szentszék a vallásszabadság biztosítását helyezte a középpontba, már a keleti blokkból érkező II. János Pál pápaságára jellemző keleti politika új hangsúlyait vetítette előre.¹⁰⁸

Jegyzetek

¹ Allocuzione del Santo Padre Giovanni XXIII con la quale annuncia il Sinodo Romano, il Concilio Ecumenico e l'aggiornamento del Codice di diritto canonico. (1959. január 25.) Acta Apostolicae Sedis. Commentarium Officiale. Città del Vaticano. 1949–1965. (=AAS) 51 (1959) 68. Storia del concilio Vaticano II diretta da Giuseppe Alberigo. Vol. 1. Il cattolicesimo verso una nuova stagione. L'annuncio e la preparazione gennaio 1959–settembre 1962. Ed. italiana a cura di Alberto Melloni. Bologna, 1995. 19. (A továbbiakban: Storia 1.)

² Zsinat összehívását tervezte már korábban XI. Piusz 1923–1924 között, majd utóda is 1948–1951 között. Még XI. Piusz csak a püspökök véleményének kikéréséig jutott el, XII. Piusz már a megfelelő előkészítő bizottságokat is felállította. Végül azonban mindkét pápa felhagyott a terv megvalósításával. *Caprile, Giovanni*: Pio XII e un nuovo progetto di concilio ecumenico. In: *La Civiltà Cattolica* 117 (1966)3 209–227. *Uginet, François Charles*: Les projet de concile général sous Pie XI et Pie XII. In: *Le deuxième Concile du Vatican (1959–1965)*. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome 28–30 mai 1986). Roma, 1989. 65–78. (Collection de l'École française de Rome 113.)

³ *Fejérdy, András*: Presenza ungherese alla I^a sessione del Concilio Vaticano II. Formazione ed attività della delegazione secondo le fonti statali ungheresi (1959–1962). In: *Archivum Historiae Pontificiae* 42 (2004) 127.

⁴ Storia 1. 25., 30. *Martina, Giacomo*: Storia della Chiesa da Lutero ai giorni nostri IV. L'età contemporanea. Brescia, 1998. 296. A bizalmas körben elejtett utalások mellett egyetlen esetről tudunk, amikor XXIII. János munkatársai egyikével konzultált a kérdésben. 1959. január 20-án Tardini bíboros államtitkár teljes egészében helyeselte programját: a római zsinatot, az egyetemes zsinatot és a kánonjogi kódex aktualizálását.

⁵ Homilia Summi Pontificis in die Coronationis. (1959. november 4.) AAS 50 (1958) 886. Storia 1. 27. Valamint *Martina, G.*: i. m. 295.

⁶ Allocuzione del Santo Padre Giovanni XXIII con la quale annuncia il Sinodo Romano, il Concilio Ecumenico e l'aggiornamento del Codice di diritto canonico. (1959. január 25.) AAS 51 (1959) 65–69. Storia 1. 31.

⁷ L'Osservatore Romano. 1959. január 26–27. Storia 1. 33. 54.

⁸ Storia 1. 54.

⁹ *Ioannes PP. XXIII*: Litterae encyclicae Ad Petri cathedram de veritate, unitate et pace caritatis afflatu provehendis. (1959. június 29.) AAS 51 (1959) 497–531. Magyar fordítása: *XXIII. János pápa*: „Ad Petri cathedram.” A szeretet sugallta igazság, egység és béke. Apostoli körlevél. Bécs, 1961. Nr. 33.

¹⁰ Allocutio Ioannis PP. XXIII ad concilia coetusque Concilio Vaticano II apparando. (1960. november 14.) AAS 52 (1960) 1005–1014. *Ioannes PP. XXIII*: Constitutio Apostolica Humanae Salutis. (1961. december 25.) AAS 54 (1962) 5–13. Radiomessaggio del Santo Padre Giovanni XXIII ai fedeli di tutto il mondo a un mese dal concilio ecumenico Vaticano II. (1962. szeptember 11.) AAS 54 (1962) 678–685. Allocutio Ioannis PP. XXIII in sollemni SS. Concilii inauguratione. (1962. október 11.) AAS 54 (1962) 786–796.

¹¹ In festo Cathedrae S. Petri. (1962. február 22.) Acta et Documenta Concilio Oecumenico Vaticano II Apparando. Series II. (Preparatoria.) Vol. I. Acta Summi Pontificis Ioannis XXIII. Città del Vaticano, 1964. 170.

¹² Storia 1. 54–56.

¹³ A Szentszékhez akkreditált francia követ, Wladimir d'Ormesson szerint egyenesen „ez a világ – és az óvilág – egy részében zajló óriási forradalom jelenti a Szentszék egyetlen és legnagyobb gondját. Mellette

minden más probléma másodlagosnak, hogy ne mondjam, elhanyagolhatónak tűnik”. *Wladimir d’Ormesson* francia követ távirata, 1949. február 12. Idézi: *Chenau, Philippe*: Pie XII. Diplomaté et pasteur. Paris, 2003. 352.

¹⁴ A Szent Officium kommunizmussal szembeni dekrétuma 1949. június 28-án kelt, az Acta Apostolicae Sedis-ben július 1-jén publikálták. Kiadása: AAS 41 (1949) 334. Magyar fordításban: *Denzinger, Heinrich-Hünemann, Peter*: Hitvallások és az Egyház Tanfőhivatalának megnyilatkozásai. Bányaterenyé-Budapest, 2004. 3865. pont; 758–759.

¹⁵ A csehszlovákiai szakadár Katolikus Akciót a Szent Officium már 1949. június 20-án elítélte egy külön dekrétumban. A dokumentum kiadása: *Suprema Sacra Congregatio S. Officii*: Decretum. Schismatica „Actio Catholica” in Cecoslovachia damnatur. (1949. június 20.) AAS 41 (1949) 333. A dekrétum kiadásának körülményeiről részletesen ír: *Hal’ko, Jozef*: A csehszlovák szakadár Katolikus Akció. Kommunista kísérlet a katolikus egyház nemzeti egyházzá formálására Csehszlovákiában. Doktori disszertáció 1999. Szent Kereszt Pápai Egyetem Teológiai Kar. Esztergom–Piliscsaba, 2004. 153. (Pons Strigoniensis Studia III.)

¹⁶ Az orosz néphez intézet *Carissimis Russiae populis* kezdetű apostoli levél ezt így fogalmazta meg: „Egy népet se irányítsanak fegyverek erejével, hanem a jog fenségével, és mindegyiknek legyen meg a polgári és vallási szabadsága hazáján belül.” *Pius PP. XII*: Epistula Apostolica ad universos Russiae Populos. (1952. július 7.) AAS 44 (1952) 509.

¹⁷ Vö. *Fejérdy András*: XII. Piusz és a magyar 1956. In: Magyar Katolikus Egyház, 1956. A Lénárd Ödön Közhasonú Alapítvány évkönyve 2007. Szerk.: Szabó Csaba. Budapest, 2007. 68.

¹⁸ *Pius PP. XII*: Epistula ad Iosephum Freundorfer, Episcopum Augustanum Vindelicorum, ob Commemorationem post dena saecula S. Uldalrici, Augustani Episcopi, auctoris victoriae a christianis apud »Lechfeld« relatae. (1955. június 27.) AAS 47 (1955) 596.

¹⁹ *Fejérdy, A.*: XII. Piusz. i. m. 68–73.

²⁰ *Fejérdy A.*: XII. Piusz. i. m. 77–78.

²¹ Consistorium Secretum. Allocutio Ioannis PP. XXIII. (1958. december 14.) AAS 51 (1959) 5–12. Storia 1. 422.

²² Az 1949-es dekrétum megerősítése: *Suprema Sacra Congregatio S. Officii*: Dubium. (1959. április 4.) AAS 51 (1959) 271–272.

²³ L’Osservatore Romano. 1959. április 19. A Szent Officium dekrétumát kommentáló „Un atto chiarificatore” (Tisztázó lépés) című cikk így fogalmazott: „Nem csak azokról a nemzetekről akarunk beszélni, amelyekben a kommunista terror lelkiismeretükkel ellenkező tettekre kívánja kényszeríteni a katolikusokat (ennek kapcsán fel is merül a kérdés, vajon ezekben az országokban valóban szabad választásokról beszélhetünk-e); mindenekelőtt azonban azokról a szabad országokról szólunk, ahol olyan mozgalmak jöttek létre, melyek – miközben kereszténynek nevezik magukat – a kommunistákkal való együttműködés fondorlatos csapdájába estek.” Vö. még: *Luxmoore, Jonathan-Babiuch, Jolanta*: The Vatican and the Red Flag. The Struggle for the Soul of Eastern Europe. London–New York, 2000. 111. A Szent Officium dekrétumának 1959. évi megerősítésének olasz belpolitikai hátteréről ld.: *Mackiewicz, József*: A kereszt árnyékában. Külön vonal a Gondviseléshez. Máriabesnyő–Gödöllő, 2009. 15–17.

²⁴ XXIII. János többek között azért tette meg Tardinit rögtön pápává választása után államtitkárnak, mert ő maga járatlan volt a kúriai környezetben, és szüksége volt valakire, aki egy kicsit bevezeti annak szövevényes viszonyaiba. Másrészt azért, hogy maga mellé vette Tardinit – aki a múltban kevésre becsülte Angelo Giuseppe Roncalli diplomáciai képességeit, aki nem az *Accademian* végzett –, egyúttal elejét vette annak is, hogy esetleg ellenzékévé váljon. Így viszont hűséges munkatársa lett. *Martina, G.*: i. m. 295.

²⁵ XXIII. Jánosnak nemcsak a keleti politikához, hanem a politikához általában más volt a hozzáállása, mint elődjének. Nem kívánt közvetlenül beavatkozni, hanem tiszteletben tartotta a politika saját autonómiáját. Erre utal már 1960. április 16-i levele Gronchi olasz köztársasági elnökhöz: „A gyakorlati megvalósítás terén, a politikai tevékenység különböző körülményei közepette mindenkinek megvan a maga feladata; az egyháznak és az államnak is, mind Olaszországban, mind a világ összes államában.” 1961. augusztus 13-án hasonló gondolatokat jegyzett fel naplójába. 1961. április 11-én Amintore Fanfani miniszterelnökhöz, majd 1962. július 3-án Antonio Segni államelnökhöz intézett szavaiban ugyanezt erősítette meg. *Martina, G.*: i. m. 305.

²⁶ Ad Petri Cathedram. Nr. 4.

²⁷ Ad Petri cathedram. Nr. 72. Az enciklika értékelését lásd még: *Luxmoore, J.–Babiuch, J.*: i. m. 110–111.

²⁸ *Ioannes PP. XXIII*: Litterae enciclicae Mater et Magistra de recentioribus rerum socialium processibus ad christiana praecepta componendis. (1961. május 15.) AAS 53 (1961) 401–464. Magyar fordítása: Az egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok. Szerk. Tomka Miklós–Góják János. Budapest, 1993. 105–159.

²⁹ Storia 1. 425.

³⁰ *Rocucci, Adriano.*: Russian Observers at Vatican II. The "Council for Russian Orthodox Church Affairs" and the Moscow Patriarchate between Anti-religious Policy and International Strategies. In: Vatican II in Moscow (1959–1965). Acts of the Colloquium on the History of Vatican II. Moscow, March 30–April 2 1995. Ed. Alberto Melloni. Leuven, 1997. 48. (Instrumenta Theologica 20.)

³¹ A szovjet expanzionizmusra nem csak a NATO 1955-ös megalakulása és Nyugat-Németország újra felfegyverzése hatott fékezőleg. Mind nagyobb szerepet játszott az is, hogy a Kínával való szakítás miatt világszinten a kommunizmus megosztottá vált. Ilyen körülmények között a Nyugattal való háborút mind kevésbé tekintették elkülöníthetőnek, és így a „békés egymás mellett élést” már valóban nem kizárólag propaganda céljából hangoztatta a szovjet külpolitika.

³² *Luxmoore, J.–Babiuch, J.*: i. m. 113.

³³ A pápa krízis kapcsán elhangzott felszólalására Hruscsov egy a Pravdának adott interjújában a következőképpen reagált: „XXIII. János tisztelettel adózik az értelemnek, amikor egy egyetemes katasztrófa lehetőségére figyelmezteti a kormányokat, és arra buzdítja őket, hogy számoljanak azzal a hatalmas felelősséggel, amellyel a történelemnek tartoznak. A pápa felhívása jó jel. Korunkban, amikor igen sok, az emberek meggyilkolására alkalmas pusztító eszköz áll rendelkezésre, megengedhetetlen, hogy valaki a népek sorsával játszon.” Idézi: *Storia* 1. 425.

³⁴ Radiomessaggio del Santo Padre Giovanni XXIII a tutto il mondo per la concordia delle genti e la tranquillità nella famiglia umana. (1961. szeptember 10.) AAS 53 (1961) 577–582.

³⁵ *Ioannis PP. XXIII.* Litterae encyclicae Pacem in terris de pace omnium gentium in veritate, iustitia, caritate, libertate constituenda. (1963. április 11.) AAS 55 (1963) 257–304. Magyar fordítása: Az egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok. Szerk. Tomka Miklós–Goják János. Budapest, 1993. 161–195.

³⁶ Pacem in terris. Nr. 158.

³⁷ Pacem in terris. Nr. 159. A filozófiai elvek és az elvek alapján létrejött történelmi képződmények megkülönböztetéseké XXIII. János az egyháztörténelem évszázados tapasztalatából indult ki: a francia forradalom vagy a felvilágosodás egyház által elítélt filozófiai elvei ugyan tévesek maradtak, a filozófiai elvek alapján létrejött történelmi képződmények az évszázadok során elhagyták kezdeti romboló fanatizmusukat és letisztultak. Hasonlóképpen a kommunizmust is a modern eszmei áramlatok vadhajlásának tekintette, és feltételezte, hogy az idő múlásával radikalizmusa és romboló ereje csökkenni fog. Vö.: *Luxmoore, J.–Babiuch, J.*: i. m. 125–126.

³⁸ Pacem in terris. Nr. 160.

³⁹ Vö. *Barberini, Giovanni.*: L'Ospolitic della Santa Sede. Un dialogo lungo e faticoso. Bologna, 2007. 72–75. (Santa Sede e politica nel novecento. 6.) A pápa ráadásul arra hívja fel a figyelmet, hogy éppen a katolikusok és más világnézetiük közös tevékenység szolgálhat alkalmat arra, hogy az „aki ma a hit világságát nélkülözi vagy hamis tanokat vall, később Isten kegyelmétől felvilágosítva az igazság birtokába” jusson. Pacem in terris. Nr. 158.

⁴⁰ A *Pacem in terris*-ben mindazonáltal XXIII. János is az egyház és a kommunizmus kapcsolatának összetettségére utal, amikor az együttműködés lehetőségét biztosító alapelvek bemutatása után a gyakorlati eligazítás területén óvatossá marad: „Megtélni, vajon elérkezett-e az a pillanat vagy sem, és emellett megállapítani, hogy milyen módon és mily fokon kell keresni együttesen a valódi jót [...], mindezt az okosság, minden erény szabályozója, döntheti el, amely mind az egyes emberek, mind a társaságba csoportosult életét kormányozza.” Pacem in terris. Nr. 160.

⁴¹ Vö. Giovanni Battista Montini bíboros felszólalása a zsinati előkészítő bizottságban a kommunizmus kérdésével kapcsolatban. (1962. május 4.) Acta et Documenta Concilio Oecumenico Vaticano II Apparando. Series II. (Praeparatoria.) Vol. II. Acta Pontificae Commissionis Centralis Praeparatoria Concilii Oecumenici Vaticani II. Pars III. Sessio quinta: 26 Martii – 3 Aprilis 1962. Sesso sexta: 3–12 Maii 1962. Città del Vaticano, 1968. 770–771. A felszólalást összefoglalja *Barberini, G.*: i. m. 77–79.

⁴² Summi Pontificis Pauli VI allocutio. (1963. szeptember 29.) Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani II. Vol. II. Periodus Secunda. Pars I. Sessio Publica II. Congregationes Generales XXXVII–XXXIV. Città del Vaticano, 1971. 183–200.

⁴³ Vö.: *Luxmoore, J.–Babiuch, J.*: i. m. 154–155.

⁴⁴ *König, Franz.*: Sziklára épült ház. Életelvek és útmutatás. Budapest, 1994. 152.

⁴⁵ Storia del concilio Vaticano II diretta da Giuseppe Alberigo. Vol. 3. Il Concilio adulto. Il secondo periodo e la seconda intersezione settembre 1963–settembre 1964. Ed. italiana a cura di Alberto Melloni. Bologna, 1998 471. (A továbbiakban: *Storia* 3.)

⁴⁶ „A párbeszédben való részvételről általánosságban beszélve – amelybe új vágytól hajtva kell a mai korban az egyháznak bekapcsolódnia – csak arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy az egyháznak késznek kell lenni a párbeszédre minden jóakarátú emberrel, az egyház határain belül, és azokon kívül is.” *Paulus PP. VI.* Litterae Encyclicae Ecclesiam Suam: quibus viis Catholicam Ecclesiam in praesenti munus suum exsequi oporteat. (1964. augusztus 6.) AAS 56 (1964) 609–659. Az idézet: *Ecclesiam Suam*. Nr. 97–98.

⁴⁷ Ecclesiam Suam. Nr. 72.

⁴⁸ Ecclesiam Suam. Nr. 72.

⁴⁹ Ecclesiam Suam. Nr. 109.

⁵⁰ Omelia di Papa Paolo VI alle Catacombe di Domitilla. (1965. szeptember 12.) Kiadása: *Paolo VI: Encicliche e discorsi*. Vol. VII. Settembre–Ottobre 1965. Roma, 1965. 84–88. Vö. még: *Lill, Rudolf*: Zur Vatikanischen Ostpolitik unter Johannes XXIII. und Paul VI. In: *Vatikanische Ostpolitik unter Johannes XXIII. und Paul VI. 1958–1978*. Hrsg. Hummel, Karl-Joseph. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1999. 22–23. *Barberini, G.*: i. m. 98–99. Storia del concilio Vaticano II diretta da Giuseppe Alberigo. Vol. 5. Concilio di transizione. Il quarto periodo e la conclusione del concilio (1965). Ed. Italiana a cura di Alberto Melloni. Bologna, 2001. 44–45. (A továbbiakban: Storia 5.)

⁵¹ Vö. *Melloni, Alberto*: L'«Ostpolitik» e i suoi uomini. In: Un diplomatico vaticano fra dopoguerra e dialogo. Mons. Mario Cagna (1911–1986). A cura di Melloni, Alberto–Guasco Maurilio. 226–233. (Santa Sede e politica nel Novecento 001.)

⁵² A II. Vatikáni Zsinaton részt vevő konzervatív beállítottságú püspökök csoportosulása.

⁵³ VI. Pál feljegyzését közli: *Carbone, Vincenzo*: Schemi e discussioni sull'ateismo e sul marxismo nel Concilio Vaticano II. Documentazione. In: *Rivista di storia della chiesa in Italia* 44 (1990) 55. 182.

⁵⁴ *Turbanti, Giovanni*: Il problema del comunismo al Concilio Vaticano II. In: *Vatican II in Moscow (1959–1965)*. Acts of the Colloquium on the History of Vatican II. Moscow, March 30–April 2 1995. Ed. Melloni, Alberto. Leuven, 1997. 183. (Instrumenta Theologica 20.) A pápa által összehívott értekezleten elhangzottakat részletesen tárgyalja: *Carbone, V.*: i. m. 56–59.

⁵⁵ *Barberini, G.*: i. m. 101–102.

⁵⁶ Vö. *Riccardi, Andrea*: Il Vaticano e Mosca 1940–1990. Roma–Bari, 1992. 246. 290. *Luxmoore, J.–Babiuch, J.*: i. m. 115.

⁵⁷ Ez volt az általános vélemény, annak ellenére, hogy XII. Piusz kezdettől fogva törekedett a Szentszék a világpolitikai blokkoktól való függetlenségének fenntartására. Vö.: *Di Nolfo, Emilio*: Le Vatican, Les États-Unis et les débuts de la guerre froide. In: *Relations internationales*. 28 hiver 1981. 395–412. *Chenau, Ph.*: i. m. 348.

⁵⁸ *Lill, R.*: i. m. 21.

⁵⁹ Vö. *Hürten, Heinz*: Was heißt Vatikanische Ostpolitik? Eine Einführende Skizze. In: *Vatikanische Ostpolitik unter Johannes XXIII. und Paul VI. 1958–1978*. Hrsg. Hummel, Karl-Joseph. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1999. 15.

⁶⁰ Sem a polgárháború következtében kialakult éhínség enyhítésére irányuló nemzetközi segélyakcióban való részvétel, sem pedig az 1922-es genovai világgazdasági konferenciához intézett szentszéki memorandum – mely azt szorgalmazta, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság garantálását és az egyházi egyesületek birtokainak visszaadását szabják a gazdasági segítségnyújtás feltételül – nem hozta meg a várt eredményeket. Vö.: *Stehle, Hansjakob*: Die Ostpolitik des Vatikan 1917–1975. München–Zürich, 1975. 43–55. ill. *Hürten, H.*: i. m. 2–3. A közvetett – direkt módon a katolikus egyház támogatására irányuló – gazdasági segítségnyújtás az 1960-as évektől játszott ismét (alárendelt) szerepet a szentszéki keleti politikában. A *Caritas Internationalis* útján Magyarországra beáramló segélyeket például a magyar kormányzat sem kifogásolta, amennyiben meghatározott célra adják a segélyt, és nem kötik feltételekhez. Vö.: Feljegyzés a magyar katolikus egyház külföldi segélyezéséről. Prantner József. Budapest, 1964. december 11. MOL Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei. Agitációs és Propaganda Osztály (= M–KS 288. f. 22. cs.) 1964/15. ó. e. 120–122.

⁶¹ Vö. *Stehle, H. J.*: i. m. 132–141. *Hürten, H.*: i. m. 3.

⁶² *Hürten, H.*: i. m. 3–4.

⁶³ *Barberini, G.*: i. m. 89. A Szentszék nemzetközi tekintélyének növelése, illetve elfogadtatása egyúttal a vatikáni keleti politika sikerének egyik előfeltétele volt. Vö. *Lill, R.*: i. m. 21.

⁶⁴ *Lill, R.*: i. m. 20–21. Különösen figyelemre méltó ebben az összefüggésben a konzuli kapcsolatokról szóló konferenciákon (Bécs) való szentszéki részvétel. *Barberini, G.*: i. m. 372.

⁶⁵ *Luxmoore, J.–Babiuch, J.*: i. m. 125. Ugyanezt hangsúlyozza: *Mackiewicz, J.*: i. m. 51–60.

⁶⁶ Ezt hangsúlyozza: *Barberini, G.*: i. m. 56.

⁶⁷ Első klasszikus megfogalmazása XV. Benedek pápa 1917. augusztus 1-jén a hadviselő felekhez intézett békefelhívása. *Benedictus PP. XV: Quarto ineunte bellorum anno ad moderatores populorum belligerantium adhortatio*. (1917. augusztus 1.) AAS 9 (1917) 417–423.

⁶⁸ Különösen is hangsúlyozza ezt: *Mackiewicz, J.*: i. m. 53–55.

⁶⁹ XXIII. Jánosnak a kubai krízisben betöltött szerepéről – némiképp eltérő hangsúlyokkal – részletesebben ld. *Storia del concilio Vaticano II diretta da Giuseppe Alberigo*. Vol. 2. La formazione della coscienza conciliare. Il primo periodo e la prima interessione ottobre 1962–settembre 1963. Ed. italiana a cura di Alberto Melloni. Bologna, 1996. 114–125. (A továbbiakban: Storia 2.); *Melloni, Alberto*: L'altra Roma.

Politica e S. Sede durante il concilio Vaticano II (1959–1965). Bologna, 2000. 130–136. (Tesi e ricerche di scienze religiose nuova serie 26.)

⁷⁰ FDR, the Vatican, and the Roman Catholic Church in America, 1933–1945. Ed.: Woolner, David B.–Kurial, Richard G. New York, 2003. 258–259.

⁷¹ Discorso del Papa Giovanni XXIII ai pellegrini portoghesi. (1962. október 24.) Discorsi, messaggi, colloqui del Santo Padre Giovanni XXIII. Vol. 4. Quarto anno del pontificato. 28 ottobre 1961–28 ottobre 1962. Roma, 1963. 860–861.

⁷² Nuntius Radiophonicus ad universas gentes summosque earum Moderatores missus. (1962. október 25.) AAS 54 (1962) 861–862.

⁷³ A pápai üzenet szerepét mindenekelőtt *Cousins, Norman: The Improbable Triumvirate: John Fitzgerald Kennedy, Pope John, Nikita Khrushchev.* New York, 1972. alapján hangsúlyozzák. Különösen *Melloni, A.: L'altra Roma.* i. m. 135–136.

⁷⁴ *Barberini, G.:* i. m. 68. Kennedy esetében legalábbis ezt az értelmezést is elképzelhetőnek tartja.

⁷⁵ Pravda, 1962. október 26. 5. A teljes cikk olasz fordítását ld.: *Storia* 2. 118–119.

⁷⁶ *Vö. Storia* 2. 123–124.

⁷⁷ *Stehle, H. J.:* i. m. 340. *Zizola, Giancarlo: Giovanni XXIII. La fede e la politica.* Roma–Bari, 1988. 215–222. *Melloni, A.: L'altra Roma.* i. m. 164–166. *Storia* 2. 608.

⁷⁸ A békedíj odaítéléséről: *Mackiewicz, J.:* i. m. 129–130.

⁷⁹ Az Adzsubej-látogatásról legrészletesebben: *Zizola, G.:* i. m. 228–242. és *Trassatti, Sergio: Vatican–Kremlin. Les secrets d'un face-à-face.* Paris, 1995. 225–232. *Vö. még: Stehle, H. J.:* i. m. 344. *Riccardi, A.:* i. m. 248–249. *Barberini, G.:* i. m. 70–71. *Mackiewicz, J.:* i. m. 131–134.

⁸⁰ *Vö. Storia* 5. 565. Már XXIII. János életében, a zsinat első ülészakán az Államtitkárság folytatta a tárgyalásokat a szocialista tömb országaiból érkező püspökökkel: Minuta di Ponzona per la Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari. 27 novembre 1962. Közli: La politica del dialogo. Le Carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana. A cura di Giovanni Barberini. Bologna, 2009. 25–36. (Santa Sede e politica nel novecento 7.)

⁸¹ *Melloni, A.: L'altra Roma.* i. m. 195–196.

⁸² VI. Pál a kommunista világgal való párbeszédet XXIII. Jánosnál még nagyobb mértékben a diplomaták kompetenciájába utalta. VI. Pálra eleve jellemző volt a diplomáciába vetett bizalom, a rafinált diplomáciai érzék. *Storia del concilio Vaticano II* diretta da Giuseppe Alberigo. Vol. 4. La chiesa come comunione. Il terzo periodo e la treza intersessione settembre 1964–settembre 1965. Ed. italiana a cura di Alberto Melloni. Bologna, 1999. 645–646. (A továbbiakban: *Storia* 4.); *Barberini, G.:* i. m. 97.

⁸³ *Paulus PP VI: Allocutio in Consilio Nationum Unitarum.* (1965. október 4.) AAS 57 (1965) 877–885. Mint zsinati dokumentum: Allocutio Summi Pontificis Pauli VI in Consilio Nationum Unitarum. Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani II. Vol. IV. Periodus Quarta. Pars I. Sessio Publica VI. Congregationes Generales CXXVIII–CXXXII. Città del Vaticano, 1976. 28–36.

⁸⁴ *Storia* 4. 399–401.

⁸⁵ Mint jeleztük, XXIII. János Alekszej Adzsubej számára adott magánkihallgatása csak informális találkozásnak tekinthető, hiszen Adzsubej nem politikus, hanem újságíró volt. Ennek az első találkozásnak ugyanakkor az kölcsönözött jelentőséget, hogy az Izvesztyija főszerkesztője egyúttal Hruscsov veje is volt. Adzsubej látogatása után ugyan felmerült egy XXIII. János és Hruscsov közötti csúcstalálkozó lehetősége is, erre végül azonban nem került sor. *Vö: Appunto, non firmato, sulla possibile visita di Kruscev in Vaticano.* 8 marzo 1963. Közli: La politica. 785–786.

⁸⁶ *Barberini, G.:* i. m. 101–102. *Riccardi, A.:* i. m. 275.

⁸⁷ *Riccardi, A.:* i. m. 288.

⁸⁸ A Nikodém–Tisserant találkozóról és Willebrands moszkvai útjáról: *Stehle, H. J.:* i. m. 337. *Riccardi, A.:* i. m. 278–284. *Mackiewicz, J.:* i. m. 100–104. Andrea Riccardi amellett érvel, hogy Tisserant semmiképpen sem adhatott olyan formális garanciát, amellyel a zsinat szabadságát korlátozta volna. A szerző szerint sokkal inkább a zsinat pasztorális szándékainak bemutatásáról lehetett szó, amely szándék szerint kizárta az anatómák kimondását. Ezzel szemben Mackiewicz a találkozón elhangzottakat tényleges garancianyújtásként értékeli.

⁸⁹ Gromiko később azt állította, hogy ő is találkozott valamikor XXIII. Jánossal, de erre nincsen megerősítő adatunk. *Vö: Riccardi, A.:* i. m. 283–284.

⁹⁰ *Riccardi, A.:* i. m. 295–296.

⁹¹ *Storia* 5. 540–541. A másik oldalon a moszkvai patriarkátus számára az ökumenikus kapcsolatok kiépítése és a nemzetközi jelenlét igen fontos volt. Egy olyan nyitási stratégia részét képezte, amelynek keretében az orosz ortodox egyház belpolitikai helyzetét külpolitikai tevékenységének fontosságával igyekeztek megerősíteni. Így összegezzhető a szovjet hatóságokkal szorosan együttműködő Nikodém érsek egyházpolitikai ars poeticája.

⁹² Barberini, G.: i. m. 91. szerint a lelkipásztori célok biztosításához a következő három szempont megvalósítását tekintették elengedhetetlennek: a pápa tekintélyének, vezető szerepének biztosítását, az egyháztagok élére püspökök állítását és a püspökök és a Vatikán közötti szabad kommunikációt.

⁹³ A magyar hírszerzés „Amadeo” nevű római ügynökének Mons. Sanz Villalba Sotero, a Vatikáni Államtitkárság Rendés Ügyek Osztályának tanácsosa már 1959 nyarán megerősítette, hogy a Vatikánban „a zsinattól egyenesen az egyház és a népi demokratikus államok viszonyának rendezését, a probléma megoldását várják: szerinte a Vatikán ideológiai előfeltételei és bürokratikus hagyományai oly akadályokat gördítenek az érdekelt kormányokkal való tárgyalások elé, amelyeket az államtitkárságnak nem sikerülhet leküzdeni, miért is a holtpontra jutott helyzetben kívánatosnak látszik egy új faktornak, ti. az egyetemes zsinatnak a közreműködése, mely a jelenben sikerrel kecsegtet. [...] Soteróval ismételt folytatott beszélgetések során a Vatikán nem leplezett vágyaként tünt fel előttem, hogy kívánják a népi demokratikus államok püspökeinek a zsinaton való részvételét: a lengyel és a magyar püspökökhöz intézett felhívás az »ad limina« látogatásra tulajdonképpen kísérlet volt annak kitapogatására, hogy rendelkeznek-e a kellő mozgási szabadsággal.” Az egyetemes zsinat előkészületei. „Amadeo” 1959. július 21-i jelentése. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (=ÁBTL) 3.2.3. (A III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt Mt-dossziék.) Mt–764/4. „Amadeo”. 157–158.

⁹⁴ Például: „Hamvas szerint a Vatikán álláspontja olyan irányt mutat, hogy szívesebben tárgyalnak a magyar kormánnyal és a püspököket, valamint őt csak tanácsadóként használják fel.” BM-jelentés. Budapest, 1963. november 12. MOL Állami Egyháziügyi Hivatal. Vizsgáló Bizottság TUK-iratok. (= XIX–A–21–d.) 0037–23/1963.

⁹⁵ Litvániából ugyan nem érkezett püspök a II. Vatikáni Zsinatra, a szovjet hatóságok azonban engedélyezték egy peritus Rómába utazását. Vö.: Minuta di Pienza per la Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari. 17 novembre 1962. Közli: La politica 29–33.

⁹⁶ Vö.: Összefoglaló jelentés a Vatikán jelenlegi politikájának főbb jellemvonásairól. Budapest, 1964. május 27. ÁBTL 3.1.5. (Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék. Operatív dossziék.) O–14963/7–a. „Canale.” 236–275.

⁹⁷ Vö.: Minuta di Pienza per la Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari. 17 novembre 1962. La politica 31.

⁹⁸ Vö. Pienza per la Sacra Congregazione degli Affari ecclesiastici Straordinari (trattative con Ungheria e Cecoslovacchia). 16 luglio 1963. Közli: La politica 79–80.

⁹⁹ Barberini, G.: i. m. 86–87.

¹⁰⁰ „A dialógust a Vatikán a szocialista országokba való ideológiai behatolásra akarja felhasználni.” Jelentés a szocialista országok állami egyháziügyi szervei vezetőinek és pártmegbízottainak Varsóban megtartott egyházpolitikai tanácskozásáról. Budapest, 1967. október 9. MOL Állami Egyháziügyi Hivatal. (=XIX–A–21–e.) Állami egyháziügyi hivatalok nemzetközi értekezletei. Varsó, 1967. szeptember 25–30. (=7. tétel) 0046–5/g/1967. 5.

¹⁰¹ A helsinki konferencia előkészítésének folyamatát összefoglalja: Barberini, G.: i. m. 325–332.

¹⁰² A Szentszék nemzetközi helyzete megerősödésének szempontjait behatóan elemzi: Barberini, G.: i. m. 340–348.

¹⁰³ Constitutio pastoralis de Ecclesia in mundo huius temporis *Gaudium et spes*. Nr. 89. Kiadása: Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani II. Vol. IV. Periodus quarta. Pars VII. Congregationes generales CLXV–CLXVIII. Sessiones publicae IX–X. Città del Vaticano, 1978. 733–804. Magyar fordítása: A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai. Szerk. Diós István. Budapest, 2000. 649–739. (Szent István Kézikönyvek 2.) Vö. Barberini, G.: i. m. 339.

¹⁰⁴ A Szentszék képviselőinek érvelésének gondolatmenetét összefoglalja: Barberini, G.: i. m. 353–354.

¹⁰⁵ Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (Helsinki – Genf, 1973. július 3. – 1975. augusztus 1.). Záróokmány. Budapest, 1975. Vö. Barberini, G.: i. m. 370–371.

¹⁰⁶ Barberini, G.: i. m. 372–373. *Luxmoore, J.–Babiuch, J.*: i. m. 171.

¹⁰⁷ *Hürten H.*: i. m. 12–13.

¹⁰⁸ Vö. a Belügyminisztérium III/I. Csoportfőnökségének 1982 végéről származó információját: „II. János Pál pápa az eddiginél keményebb álláspontra kíván helyezkedni a szocialista országokban a vallási és politikai szabadságjogok védelme kérdésében. [...] A pápa szerint az egyháznak olyan fórumra kell válnia, amelynél támogatásra találhatnak mindazok, akiket az állam vallási vagy politikai okok miatt üldöz. [...] A vatikáni vezetők felhívja az egyháziak figyelmét arra, hogy érveléseikben hivatkozzanak a helsinki záródokumentumra.” A Vatikánnak a szocialista országokkal kapcsolatos magatartása. Feljegyzés. Budapest, 1982. december 17. ÁBTL 3.2.5. O–8–552–XI „Nérók”. 108.